

OSMANLI MODERNLEŐMESİNDE
TEREDDÜT VE TECEDDÜT YILLARI

(1768-1908)

YÜKSEL ÇELİK

FATİH YEŞİL

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0208
Tarih: 056

OSMANLI MODERNLEŐMESİNDE
TEREDDÜT VE TECEDDÜT YILLARI
(1768-1908)
YÜKSEL ÇELİK
FATİH YEŞİL

Proje Editörü ve Son Okuma
Ömer Uzunağaç

Sayfa Uygulama
Emad Seraj Azari

Kapak Görseli
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Prof. Dr. Davut Hut

VakıfBank Kùltür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
ŐiŐli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ő., 2023

ISBN 978-625-6385-26-9

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dıŐında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Őti.
Akçaburgaz Mh. 137. Sk. No:12
34522 Esenyurt / İstanbul / Türkiye
Tel: +90 444 62 18
Sertifika No: 45523

1. Baskı: Nisan 2023

OSMANLI
MODERNLEŐMESİNDE
TEREDDÜT VE TECEDDÜT
YILLARI
(1768-1908)
YÜKSEL ÇELİK
FATİH YEŞİL

YÜKSEL ÇELİK

1971 yılında İstanbul'da doğdu, 1994 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Bir yıl sonra araştırma görevlisi olarak yüksek lisans eğitimini aynı üniversitenin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde, doktora eğitimini ise İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. Doktora sürecinde kazandığı bursla İskoçya ve İngiltere'de alanıyla ilgili çalışmalar yaptı. 2011 yılında Yakınçağ Tarihi alanında doçent, 2017 yılında profesör unvanı aldı. 2019-21 yılları arasında Kazakistan'da Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve Sosyal Bilimler Fakültesi dekanı olarak görev yaptı. 2007 yılında "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları" başlıklı makalesi ile Osmanlı Bankası Arşiv Araştırma Merkezi ile Tarih Vakfı tarafından verilen European Association for Banking and Financial History (Avrupa Bankacılık ve Finans Tarihi Birliği) ödülüne, 2009 yılında doktora tezleri için verilen Prof. Dr. Işın Demirkent Tarih Ödülü'ne, 2015 yılında ise *Şeyhül'-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa -II. Mahmud Devrinin Perde Arkası* künyeli eseriyle telif eser dalında Türkiye Bilimler Akademisi ödülüne layık görülmüştür. Temel ilgi alanları olan Yakınçağ Osmanlı Tarihi, XIX. yüzyılda Osmanlı dünyasında bilim-sanat, mimarlık, modernleşme ve askeri reform tarihi konularında yayımlanmış çok sayıda çalışması mevcuttur.

FATİH YEŞİL

1976 yılında Ankara'da doğdu. 1998 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Araştırma görevlisi olarak çalıştığı aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2002 yılında yüksek lisans ve 2009 yılında doktora eğitimini tamamladı. Bu dönemde İngiltere ve Avusturya'da alanıyla ilgili çalışmalar yaptı. 2013 yılında Yakınçağ Tarihi alanında doçent, 2019 yılında profesör unvanını aldı. 2011 yılında *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Katibi, Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)* başlıklı kitabıyla Türk Tarih Kurumu ödülüne, 2017 yılında *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu: Osmanlı İmparatorluğunda Sosyo-ekonomik ve Sosyo-politik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)* başlıklı kitabıyla Türkiye Bilimler Akademisi Halil İnalçık Özel Ödülü'ne layık görülmüştür. Temel ilgi alanları olan XVIII. yüzyıl sonlarında diplomasi, ordu, devlet ve siyaset konularında yayımlanmış çok sayıda çalışması mevcuttur.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
Giriş: 'En Uzun Yüzyıl'da Devlet-i Aliyye ve Avrupa	13

BİRİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUK SAVUNMADA: SAVAŞLAR, SİYASİ İSTİKRAR VE DÜZEN ARAYIŞI

I. Habsburglar ve Romanovlar Karşısında Osmanlılar (1768-1792)	25
'Şâhâne Rehâveti' Bozan Top Sesleri: Osmanlı-Rus Harbi (1768-74)	26
Doğu Uçlarında Sancı: Vehhâbiler ve İran	34
II. Katerina'nın Hayali: Kırım'ın Rusya'ya İltihakı	36
Modern Devlete Doğru: Koca Râgıb ve Halil Hâmid Paşaların Mirası	42
Savaş ve Diplomasinin Tuna'da Valsi: Osmanlı-Rus-Habsburg Savaşı (1788-92)	47
Osmanlı'da İdarenin Âyânlaşması, Siyasi Dilin İslâmileşmesi	58
II. Osmanlı Yeni Düzeni: Nizâm-ı Cedîd	67
Nizâm-ı Cedîd Nedir Ne Değildir	68
Reformcu Kadro ve Kurduğu Hukukî Altyapı	70
III. Selim'in 'Muntazam Ordusu'	72
Nizâm-ı Cedîd'in Çıkmazı: Talimli Askerin Finansmanı	74
Osmanlı'da Diplomatik Devrim: Daimî Elçiliklerin Kurulması	76
Payitaht Ahalisinin Nizâm-ı Cedîd'le İmtihanı	78
Âyânların Nizâm-ı Cedîd'le İmtihanı	80
Nizâm-ı Cedîd'e İlk Tepki: Pazvandoğlu ve Sırp İsyanları	82
III. Osmanlılar ve İhtilal Savaşları (1792-1812)	85
Koalisyonu Gücendirmeden İhtilâl Fransa'sı ile İttifak	85
Osmanlı İttifaklarının Altüst Oluşu: Napoléon'un Mısır'a Taarruzu	89
Mısır'da Düşümlenen Çıkarlar: Yeni Bir İşgal	96
Rusya'nın Kıskaçında Balkanlar	99
Bâbıâli'de Paris Baharı: İngiltere'nin İstanbul ve Mısır Harekâtı	102
Çevre ile Merkez Arasında Salınan Sarkaç: Nizâm-ı Cedîd'in Sonu	110
İhtilâl Savaşları'nda Son Perde: Osmanlı-Rus Harbi (1806-12)	117
IV. Nasyonalizm ve Emperyalizmle Mücadele (1812-39)	121
Merkeziyetçi Devletin Huzursuzluğu: II. Mahmud ve İdeal Devleti	123
Osmanlı Ortadoğusu'nda İç ve Dış Düşmanlar: Vehhâbiler ve İran	127
Osmanlı Barış'ının Sonu, 'Medeni Barış'ın Başlangıcı: Rum İsyanı	130

Edirne’de Ruslar-Cezayir’de Fransızlar (1828-30)	139
Son Muktedir Âyânın İsyanı: Mısır Sorunu ve Uluslararası Boyutu	146

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI’DA GELENEKTEN KOPUŞ: TANZİMAT’TAN II. MEŞRUTİYET’E

I. XIX. Yüzyıl: Evrensel Ölçekte Değişim-Dönüşüm	163
II. Hukuk Devleti Ekseninde Osmanlılık Projesi: Gülhâne Hatt-ı Hümayunu	167
Tanzimat Devri’nin İlk Siyasi Krizleri	172
Cebel-i Lübnan Hadisesi	172
1848 İhtilâlleri ve Mülteciler Meselesi	176
Karadağ İsyanı	178
III. Harp Tarihinde Paradigmanın Değişmesi: Kırım Savaşı (1853-56)	181
Savaşın Zâhiri Sebebi: Makâmât-ı Mübâreke Meselesi	182
Büyük-Uzun Savaş ve Sonuçları	185
IV. Sosyo-Politik Düzendeki Devrim: Islahat Fermanı	195
Millet-i Hâkime-Milel-i Mahkûme Hiyerarşisinin Sonu	195
İç ve Dış Gelişmeler (1856-61)	201
Cidde Olayları	201
Karadağ’ın Bağımsızlık Talepleri	201
Memleketeyn-i Müctemi’ateyn: Romanya’nın Kurulması	202
Süveyş: Berzah’tan Kanala	204
Endişeli Osmanlıların Darbe Koalisyonu: Kuleli Vakası	205
Suriye-Lübnan Olayları	208
V. Siyasi-İktisadi Buhranlar ve Dış Müdahaleler Dönemi	213
Alaturka Padişah-Alafranga Bürokrasi: Devr-i Azîz	213
Balkanlarda İstikrarsızlık ve Çatışmalar	214
Siyasi Muhalefet: Meslekçiler ve Yeni Osmanlılar	217
Şâhâne Bir Cevlân: Sultan’ın Mısır ve Avrupa Seyahatleri	223
Mısır’da Hidivlik İdaresi ve Süveyş Kanalı’nın Açılması	225
Enosis’te Birinci Perde: Girit İsyanı	226
Cezîretü’l-Arab’da Osmanlı Hâkimiyetini Koruma Gayreti	228
Şark Meselesi’nde Kıskacın Daralması	231
Karadeniz’in Tarafsızlığının Kaldırılması	231
Dış Politikada Eksen Kayması: Osmanlı-Rusya Yakınlaşması	232

Mali Krizler ve İflas: 1875 Moratoryumu	235
I. Balkan Bunalımı: Hersek ve Bulgaristan'da İsyan	238
VI. Üç Padişah Yılı: 1876	243
İkinci Hâile-i Osmâniyye: Abdülaziz'in Hal'i ve V. Murad'ın Cülusu	243
Sırbistan ve Karadağ İsyanları	248
V. Murad'ın Hal'i ve Siyasi İstikrarsızlıkta İkinci Perde	250
VII. Otoriter Modernleşme Süreci Yahut Devr-i Hamid	253
Veliahd Abdülhamid Efendi'yle Siyasi Pazarlık	253
VIII. Devr-i Dilârâ-yı Meşrutiyet	257
Balkan Bunalımı ve İstanbul Konferansı	257
Meşrutiyet-Meşruiyet: Anayasa ve Meclis	262
Kânûn-ı Esâsî'nin İlanı ve Meclis-i Mebusân'ın Açılması	262
Siyasi Hesaplaşma: Midhat Paşa'nın Sürgünü	267
IX. Şark Meselesi ve Kritik Dönemeç: 93 Harbi	271
Körün Fil Tarifi: Şark Meselesi	271
1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)	274
Büyük Savaş'ın Tarihsel Arka Planı	274
Balkan/Tuna ve Şark/Kafkas Cephelelerinde Vatan Savunması	276
93 Harbi'nin Sonuçları ve İç Politikada Krizler	280
Meclis-i Mebusân'ın Kapatılması	281
Harp Mağdurları: Muhacirler	282
X. II. Abdülhamid'i Hedef Alan Darbe Girişimleri	287
XI. 93 Harbi'nin Ağır Faturası	291
Ayastefanos Antlaşması	291
Kıbrıs Konvansiyonu ve Ada'nın İngiltere'ye Devri	293
XII. Berlin Kongresi: Dengeli Bölüşüm-Yeni Dengesizlikler	295
Berlin'e Giden Yol ve Yarattığı Yeni Sorunlar	295
Sınır Düzenlemeleri	298
Girit Meselesi ve Halepa Misakı	299
Boğazlar Meselesi	300
Ermeni Meselesi yahut Anadolu Islahatı	301
Berlin Sonrası: Yağmalanan İmparatorluk	306

Avusturya'nın Bosna-Hersek'i İşgali	306
Fransa'nın Tunus'u İşgali	307
İngiltere'nin Mısır'ı İşgali ve Sudan'a Müdahalesi	309
Yabancıların Mali Denetimi: Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi	312
XIII. Zaferle Biten Son Savaş ve Balkanlarda Yeşeren Ümitler	315
1897 Osmanlı-Yunan Harbi	315
Enosis'te İkinci Perde: Girit Meselesi	315
Pirusvâri Bir Zafer	316
Yamalı Bohça: Makedonya Sorunu	318
XIV. Devr-i Hamid'de İktidar ve Muhalefet	323
Otoriter Hükümdar Abdülhamid: Devlet Benim	323
Jön Türk Muhalefeti-İttihad ve Terakki	327
Anayasal Monarşiye Dönüş: II. Meşrutiyet'in İlanı	342
Sonuç ve Değerlendirme	349
Bibliyografya	369
Dizin	401

ÖNSÖZ

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nun gölgesinin uzadığı, Devlet-i Aliyye'nin eski kudretinden hızla uzaklaştığı ve zevâle yaklaştığı yılların hikayesidir. Çalışmanın temel hedefi, malumu ilamdan ziyade Devlet-i Aliyye'nin 1768 ilâ 1908 yılları arasındaki modernleşme çabalarını diğer bir ifadeyle teceddüt (reform, ıslahat, yenilik) azminin giderek güçlendiği fakat tereddütlerini de tam anlamıyla gideremediği devrin başlıca siyasi, idari, askeri, sosyal ve ekonomik tarihini çok yönlü olarak yeniden değerlendirmektir. Siyasi tarih anlatılarına temel teşkil eden ve üç çeyrek asır önce kaleme alınmış klasik çalışmalara nazaran, bugün Osmanlılar ve dünya tarihi hakkında çok daha fazla şey biliyoruz. Ayrıca yıllar içerisinde tarih telakkisi ve tarihyazımı konusunda epeyce yol alındı. Dolayısıyla Devlet-i Aliyye'nin son devirlerinin çok yönlü, partikülarist yaklaşımın şartlı reflekslerinden olabildiğince bağımsız, 'biz, bize benzeriz' söyleminin konforundan feragat etmiş, kutsaldan ve menkıbeden arındırılmış, yine yarım asır öncesindeki ideolojik-politik kalıp ve kurgulardan uzak tamamen akademik düzlemde ve rasyonel bir zeminde yeniden analiz edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

İnsanlık tarihini salt Batı medeniyetini merkeze alarak değerlendiren ve oluşturduğu akademik tekellerle modernleşme sürecini temellük eden, bu süreçte entegrasyonda sorun yaşayan/geciken devlet ve toplumları ötekileştirip az gelişmiş yapılar ya da bağımlı değişkenler kategorisinde yargılayan anlayış, geçerliliğini yitirmiştir. Bu bağlamda Batı eksenli ve Anglo-Amerikan merkezci tekçi-tekelci modernleşme paradigması doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet aklı, bürokratik birikimi, iç dinamikleri ve özellikle değişimin-dönüşümün tabii bir ihtiyaç olduğu gerçeği göz ardı edilerek kaleme alınmış siyasi-sosyal tarih anlatılarının artık pek de anlamlı olmadığı üzerinde geniş bir mutabakat mevcuttur. Belirttiğimiz perspektif çerçevesinde bu çalışmada çoklu modernleşme süreçlerinin/hikayelerinin mevcudiyeti, her devlet ve toplumun farklı iç dinamiklerinin bulunduğu ve değişim-dönüşümün evrensel bir olgu olduğu gerçeğinden hareketle, Devlet-i Aliyye'nin yaklaşık yüz elli yıllık ayakta kalma mücadelesini ve modernleşme çabalarını diğer bir ifadeyle tereddüt ve teceddüt yıllarını geniş bir çerçevede değerlendirmeye çalıştık.

Osmanlı siyasi tarihinin, özellikle Annales ekolünün sosyal tarih vurgusunu Türk tarihçiliğine egemen olmasından itibaren sosyal ve ekonomik tarih ça-

lışmalarının gölgesinde kalan, donuk bir alan olarak algılandığı söylenebilir. Bu durum siyasi tarih yazımının, geçmişteki olayların kronolojik bir biçimde art arda dizilmesinden ibaret vasat bir ameliye olarak görülmesiyle yakından ilişkilidir. Genel olarak vakanüvis perspektifini yansıtan bu görüşe nazaran, savaşların ve antlaşmaların ya da tarihi süreci şekillendiren temel metinlerin bilinen içeriklerini ve kronolojik tarihlerini değiştirecek kanıtlara ulaşılmadıkça, yeni bir siyasi tarih çalışmasına gerek de ihtiyaç da yoktur. Ancak şu husus göz ardı edilmemelidir ki tarihi olaylar ve olgular, ele alındıkları her dönemde yeniden ve yeniden üretilirler. Bu itibarla beher tarih çalışması biraz da onu kaleme alan tarihçinin yaşadığı çağın ürünü olarak bir hatırlama biçimidir aslında. Dolayısıyla siyasi tarih alanı ve anlatısı, tarihi olay ve olguların yeniden yorumlanabilmesi için önemli imkânlar sunar. Bu imkânları, bizatihi siyasi tarihin tanımı içerisinde bulmak mümkündür. Nitekim siyasi tarih, politik yapıların hükümlerlik sahalarındaki kişi ya da gruplarla ve diğer siyasi yapılarla kurdukları ilişkileri, bunları sürdürme biçimlerinde zaman içerisinde meydana gelen değişimi ve nihayet politik yapıların bu süreçte kullandıkları aygıtların ve ideolojilerin geçirdiği dönüşümü anlamamızı kolaylaştırır. Bu yönüyle diploması tarihini de içeren bir alan olarak siyasi tarih çalışmaları, doğası gereği ele alınan konuyu holistik/bütüncül bir perspektifle değerlendirmek zorundadır. Bu yaklaşım çerçevesinde iki bölümden oluşan bu çalışmanın başlangıç noktasını 1768-74 Osmanlı-Rus Harbi oluşturmaktadır. Osmanlı cephesinde mutlak anlamda idari-askeri zâfiyetin itiraf ve tasdik edilmesi, söz konusu savaş ve sonrasında ortaya çıkan manzaranın vahameti karşısında yaşanan telaş ve endişe bu hadiseyi önemli bir başlangıç noktası kılmaktadır. 1768’de başlayan ve sonuçları bakımından yalnızca Osmanlı Devleti için değil Doğu politikası açısından Rusya için de bir dönüm noktası teşkil eden bu savaş, bölgedeki dengeleri radikal bir biçimde değiştirirken, Osmanlıların uluslararası siyaset, güç dengeleri ve diploması algılarının belirgin bir şekilde farklılaşmasına neden oldu. Bu esnada Rusya’da patlak veren Pugaçev İsyanı (1773-75) Bâbîâli’yi ümitlendirdiyse de tam anlamıyla umduğu sonuç ortaya çıkmadı. Savaşan tarafların umumi vaziyeti ve dahili sorunları nedeniyle Büyük Friedrich’in Osmanlı-Rus mücadelesini “körlerle tek gözlülerin savaşı” olarak nitelendirmesi, her iki ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartları yansıtan çarpıcı bir benzetmedir.

Çalışmanın ilk bölümü Tanzimât devrinin hemen başında sona ermektedir; bununla birlikte 1839’da Gülhâne Hatt-ı Hümayunu’nun (Tanzimât Fermânı) ilanını değil, Mısır Meselesi ve Boğazlar Sorunu gibi uluslararası boyuttaki gelişmeleri değerlendirerek bahsi kapatır. Bu yaklaşım elbette Osmanlıları dış dünyanın tabii bir parçası olarak görmek ve değerlendirmekle ilgili bir tercihtir. Zaten iç siyasi gelişmelerin tabii mecrası içerisinde II. Mahmud’un saltanat yılları ile Gülhâne Hattı’nın ilanından sonraki devir, birbirinden rahatlıkla ayırt edilebilmektedir. Bu

bakımdan kökleri, II. Mahmud devrinde yaşanan değişim ve dönüşüm furyasına uzanan gelenekten kopuş süreci, kitabın ikinci kısmında tartışmaya açılmıştır. Çalışmanın kronolojik kapsamının 1908 yılında sona ermesi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutî yönetime bir daha geri dönmemek üzere geçişi, siyaset kurumuna hâkim klasik düşünce, söylem ve kavramların içinin boşalması, saltanat kurumunun bu süreçte sembolik bir temsil organına dönüşmesi, İttihatçıların kurduğu yeni düzen, Balkan ve I. Cihan Harbi ile dünya siyasi-sosyal ve iktisadi tarihinin bambaşka bir mecraya sürüklenmiş olması ve nihayet tüm bu gelişmelerin müstakil bir çalışma kapsamında değerlendirilmesi gerektiği yönündeki kanaatimizden kaynaklanmıştır.

Bu çalışmayı, yukarıda belirtilen perspektif ve anlayış çerçevesinde gözden geçiren ve çok değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Ali Akyıldız'a ve metni okuyup titiz bir biçimde tashih eden Prof. Dr. Davut Hut'a minnettarız. Son olarak, bu eserin yayımlanma sürecinde emeği geçen tüm VakıfBank Kültür Yayınları çalışanlarına teşekkür ediyoruz.

Yüksel Çelik - Fatih Yeşil

GİRİŞ

'EN UZUN YÜZYIL'DA DEVLET-İ ALİYYE VE AVRUPA

Yaklaşık kırk yılı savaşlarla geçmiş olsa da XVIII. yüzyıl, Osmanlı tarihinde genel olarak barışın hüküm sürdüğü bir dönem olarak bilinir. Oysa ki bahsi geçen asırda Osmanlı ordusu yaklaşık yirmi yılı aşkın bir süre cephede kalmıştır. Bu durum aynı zamanda, verilen mücadelenin şiddetine de işaret eder. İleride ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı üzere, payitaht İstanbul ile taşra arasındaki gerilim ve devrin *leitmotivi* olan âyânlar arasındaki mücadeleler de hesaba katıldığında, barış dönemi olarak kayıtlara geçen bu asrın aslında bir çatışma ve kaos yüzyılı olduğu söylenebilir. Avrupa'da meydana gelen değişimler, dahili ya da harici düşmanları ile İstanbul arasındaki mücadelenin şekillendirdiği iç dinamikler Osmanlı Devleti'ni, toplumunu ve ordusunu XVIII. yüzyıl boyunca yeniden ve yeniden inşa etmiştir. Bu bağlamda fonksiyonel zeminde uzmanlaşan bürokrasi üzerinden merkeziyetçi yapının tahkimi çabası ve gün geçtikçe maliye üzerinde ağırlığını hissettiren enflasyon baskısı, ele alınan devir süresince devlet adamlarını meşgul eden başlıca sorunlar olmuştur.

Müttefik ya da hasım olarak XV. yüzyıldan beri Avrupa'da dikkate alınan siyasi bir güç olan Osmanlıların batı sınırlarındaki mücadele, sadece Hristiyanlık ve İslamiyet arasındaki çatışma zemininde ele alınamaz. Örneğin, Avrupa'da Protestanlığın yükselişi, İstanbul'daki siyasi mahfillerde sadece dini bir mesele olarak değil, aynı zamanda V. Karl'ın (d.1500-ö.1558) ve Papa'nın siyasi otoritesine bir başkaldırı olarak da algılanmaktaydı.¹ Aynı şekilde İspanya ve Avusturya Habsburglarının kiskacından kurtulmaya çalışan Fransa, Osmanlıları İslam'ın kılıcı olmaktan ziyade Avrupa'daki çatışmaya denge getirecek oyun değiştirici bir güç olarak görmekteydi.² Dolayısıyla XVII. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa diplomasisindeki yeni yaklaşım ve kurallar manzumesinin, zaman içerisinde Bâbüâli tarafından da dikkate alınmaya başlanması doğaldı. Bu dönemde Osmanlı siyasi literatüründe, devletin çıkarlarına vurgu yapan hikmet-i hükûmet (*raison d'etat*), düşmana karşı yapılacak ittifakların şekillendiği güç dengesi (*balance of power*), kaybedilen savaşlardan sonra mevcut sınırların korunmasını amaçlayan statüko (*status quo ante bellum*) gibi kavramlara verilen referanslara sıkça rastlanması tesadüf değildir. Diğer

1. Max C. Kortopeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and Caucasus*, New York University Press, New York 1972, s.1-7.

2. Christine Isom-Verhaaren, *Allies with Infidel: The Ottoman and the French Alliance in the Sixteenth Century*, Tauris, London 2011, s.23 vd.

taftan Avrupa devletleriyle yapılan müzakerelerde Osmanlı temsilcileri, fikirleri devletlerarası ilişkilerde muteber Hugo Grotius gibi devrin önde gelen hukukçularına atıfta bulunmayı da ihmal etmeyeceklerdir.³ Değişmeyen sınırları esas alan bir barış ya da savaş öncesindeki sınırlara dönüş için önemli imkânlar sunan bu yeni yaklaşım, hiç şüphesiz İmparatorluğun batı sınırlarında alınan yenilgilerle doğrudan alakalıydı. Doğal olarak Osmanlılar, diğer devletlerle kurdukları ilişkilerde savaştan ziyade diplomatik girişimlere, ordularının zafer kazandığı devirlere nazaran çok daha fazla ağırlık vermeye başladılar.

Bu yeni perspektifin Osmanlı hariciyesine hâkim olmasında, cephede alınan mağlubiyetlerin ardından uluslararası ilişkiler/diplomasi alanında askerinin yerini yavaş yavaş Bâbiâli'ye/bürokratlara terk etmesi de önemli bir faktördü. Belgrad zaferinden (1739) sonra tam manasıyla Bâbiâli'ye yerleşen bu yeni diplomatik yaklaşımın oluşumunda Koca Râgıb Paşa'nın etkisi belirgindir.⁴ Vefatının ardından Bâbiâli'deki 'siyasi hânesinin' hâmililiğini üstlenen dostu Tavukçubaşı Mustafa Efendi ve onun yetiştirdiği Ahmed Resmî Efendi, yine aynı hiziple bağlantılı Halil Hâmid Efendi⁵ ve nihayet III. Selim devrinde Osmanlı yönetiminde iyiden iyiye ağırlık kazanacak olan Nizâm-ı Cedîd ekibi mecbur kalmadıkları sürece İmparatorluğu savaşa sokmaktan imtina edeceklerdir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı diplomasisinde söz sahibi olan Pertev Paşa, yetiştirmesi Mustafa Reşid Paşa ve onun 'mektebi'nden yetişen Âli ve Fuad Paşaları da benzer bir siyasetin takipçileri olarak değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyıl boyunca entegre olduğu Avrupa diplomatik çevresinde daha çok İsveç, Prusya, İngiltere, Fransa, Habsburglar ve Rusya ile münasebette olmuştur. Berlin ve Stokholm ile İstanbul arasındaki ilişki daha çok Viyana ve St. Petersburg'un kurduğu ittifaklara karşı bir denge oluşturma çabasının ürünüdür. Aralarında global ölçekte amansız bir rekabet bulunan Fransa ve İngiltere ile Bâbiâli arasındaki ilişkiler ise söz konusu çatışmanın gidişatına paralel bir biçimde ittifak ve çatışma arasında savrulagelmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde sadece Avrupa devletleri ile ilişki kurmamıştır; nitekim İran'daki iç mücadelelerin şekillendirdiği İmparatorluğun doğu sınırlarındaki çatışma alanı, Bâbiâli'nin dikkatlerini bölgeye yöneltmesine sebep olacaktır.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı dış sorunların önemli bir kısmının müteakip asırda kronik hale gelmesi, bu devri

3. Örnek bir olay için bkz. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, haz. M. Aydın, Kitabevi, İstanbul 2007, s.423.

4. Norman Itzkowitz, "Mehmed Raghîb Pasha: The Making of an Ottoman Grand Vezir", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, Michigan 1959.

5. Christoph Neumann, "Decision Making without Decision Makers: Ottoman Foreign Policy circa 1780", ed. C. E. Farah, *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Thomas Jefferson University Press, Kirksville 1993, s.29-38.

en uzun yüzyıl kılacaktır. Rusya'nın XVIII. yüzyıl boyunca Balkanlara sarkması ve burada kendisine bağlı devletler kurma stratejisi,⁶ *Slav Meselesinin* ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. II. Katerina devrinde Rusya'nın hâmilliğinde Slav dayanışmasına dönüşen birlik fikrini, daha sonra Bâbîâlî'yi epeyce uğraştıracak Panslavizm'in embriyosu olarak görmek mümkündür.⁷ Panhelenizm için de benzer görüşler ile sürülebilir, ancak bu defa Avrupa'nın diğer büyük güçleri, Akdeniz hâkimiyeti açısından stratejik öneme sahip Mora'da Rusya'nın kendisine alan açma çabalarına karşı gerekli tedbirleri alacaklardır. Bu, aynı zamanda XIX. yüzyıl sonlarından itibaren gün yüzüne çıkacak olan Slavlar ve Helenler arasındaki çatışmanın da başlangıç noktasıdır. Balkanlar ve Yunanistan'daki nüfuz mücadelesi, İmparatorluğun sonuna dek başlıca sorunlardan biri olma vasfını koruyacaktır.

Küçük Kaynarca Antlaşması'yla⁸ (1774) Rusya tarafından Ortodoks Hristiyan tebaa üzerinden yaratılan suni meseleler ve himaye iddiası, Bâbîâlî'nin çözümünde zorlandığı bir diğer sorun olmuştur. Keza XVIII. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen bir dizi paylaşımın ardından haritadan silinen Lehistan (Polonya)'da İstanbul ve St. Petersburg'un sık sık karşı karşıya gelmesine neden olacaktır. Nitekim Osmanlılar, Balkanlardaki fetihlerin ardından Lehistan'ı, İmparatorluğun güvenliğinin en önemli parçası olarak görmekte ve kral seçimlerine dışarıdan müdahaleler konusunda oldukça hassas davranmaktaydılar.⁹ Lehistan politikasından hiçbir zaman taviz vermeyen Bâbîâlî, Varşova'nın işgalinden sonra da Polonyalıları desteklemekten kaçınmayacak ve bu sebeple Rusya'nın hedefi haline gelecekti. Bâbîâlî bürokratlarını Rus meslektaşlarıyla karşı karşıya getiren bir diğer mesele de Rusya'nın Karadeniz'e inmesinin ardından ortaya çıkacak olan Boğazlar sorunuuydu. Karadeniz'in askeri ve ticari bakımdan tarafsızlığı ve Kırım meselesi ise bu çatışmanın farklı cephelerini oluşturmaktadır. Boğazların ticarî ve askerî açıdan global öneme sahip oluşu Avrupa'nın büyük güçlerinin dikkatlerini İstanbul'a çevirmesine yol açmıştır. İngiltere ve Rusya arasında Yakındoğu'daki üstünlük mücadelesinin (*The Great Game/Büyük Oyun*)¹⁰ bir boyutu Boğazlar meselesiyse, diğeri de XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde kangrenleşecek olan Mısır sorunuuydu. Bu iki meselenin XIX. yüzyıl sonuna kadar çözümsüz kalması-

6. John P. LeDonne, "The Geopolitical Context of Russian Foreign Policy: 1700-1917", *Acta Slavica Ioponica*, 12 (1994), 9.

7. Andrzej Walicki, *A History of Russian Thought, from the Enlightenment to Marxism*, ter. Andrews-Rusiecka, Clarendon Press, Oxford 1980, s.343.

8. Roderic Davison, "Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, University of Texas Press, Texas 1990, s.29-50.

9. Kemal Beydilli, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien, Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik*, Rudolf Trofenik, München 1976, s.7.

10. Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia (1828-1834)*, Oxford University Press, Oxford 1984.

nın ardında, büyük güçlerin neredeyse tamamının bu meselelere müdahil olması yatmaktadır.

Birbiriyle bağlantılı ve İmparatorluğun iç dinamiklerinin şekillenmesinde müessir olan uluslararası meselelerin ve içerdeki siyasi gelişmelerin belirgin-müstakil periyotlar halinde ele alınması oldukça güçtür. Ancak 1768 ilâ 1839 yılları arasındaki sürece genel olarak bakıldığında üç temel zaman aralığını ayırt etmek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Habsburg-Romanov ittifakı ile yapılan mücadeleler XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı tarihine damgasını vurmuştur. Yaş Antlaşması'na (1792) kadar devam ettiği gözlemlenen bu dönem, aynı zamanda merkezi otoritenin İmparatorluk taşrasındaki hâkimiyetinin erozyona uğradığı devirdir. 1768'den 1792'ye kadar geçen sürenin neredeyse yarısında İmparatorluğun batı ve doğusundaki cephelerde savaşan ve aynı zamanda iç karışıklıkları bastırmaya çalışan Osmanlı ordusunun artan nefer ihtiyacı ve savaşların maliye üzerinde yarattığı baskı, aynı zamanda İmparatorluğun idari sisteminde meydana gelen büyük değişimlere zemin hazırlamıştır. Batı sınırlarında yürütülen savaşlarda Habsburg piyadesi ve Rus topçusu ile daha etkin bir biçimde mücadele etmek Osmanlı ordusunun yekûnunu ve merkezi hazine tarafından ücretlendirilen asker sayısını artırmaktaydı. Vergilerin, başkent İstanbul'a taşınmadan toplandığı yerde, İmparatorluğun iç ve dış güvenliğinden sorumlu dirlik (tımar, zeamet ve has) mutasarrıfları tarafından harcanmasını öngören Osmanlı askeri-mali sistemi bu yeni durum karşısında uzun soluklu bir evrim geçirmeye başlamıştır. Nakde dayalı yeni ekonomik sistemde ağırlıklı olarak sipahilerin tasarruf ettikleri vergi kaynakları, bu kaynakların önceden hesaplanan yıllık gelirlerini peşinen ödeyen kişilere kayd-ı hayat şartıyla satılmaya başlanmıştı. İmparatorluk taşrasında güvenliği sağlayan tımarlı sipahilerin yerlerini, vergi kaynaklarını idare etmeye başlayan, ticari faaliyetlerle ve savaş zamanında ordunun nefer, iaşe veya nakliye gibi ihtiyaçlarını karşılayarak güçlenen âyânlara bırakması Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin dağılmasıyla sonuçlanan yeni bir sürecin başladığına işaret etmekteydi. XVIII. yüzyıl sonuna gelindiğinde artık âyânlar Osmanlı idarî ve askerî teşkilatının vazgeçilmez unsurları olarak İmparatorluk yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Orta Avrupa'nın diğer iki büyük imparatorluğuna karşı verilen mücadelenin bir sonucu ve bu sırada yaşanan iç gelişmelerin yansıması olarak 1792'den sonra yürürlüğe konulmuş politik bir program olan Nizâm-ı Cedîd'le birlikte Osmanlı merkezi otoritesinin toparlanma sürecine girdiği gözlemlenmektedir. Ancak siyasi otoritenin yeniden İstanbul'da temerküz etmesine hizmet eden bu toparlanma, kesintisiz bir süreç değildir. *Kırcalı*, *Dağlı* ya da *Klepth* olarak isimlendirilen Nizâm-ı Cedîd muhalifi ücretli askerler, yeni düzenin diğer kaybedenleri olarak sayılabilecek âyânlar ve Yeniçeriler ile Saray arasındaki çatışmalar, Bulgaristan'ın